

»Kakšen pošasten razvoj je to bil!«: modernizacija čutnega v Ljubljani na začetku 20. stoletja

SANDI ABRAM

OBČUTENJA LJUBLJANE

Frančiško sem imel prvič čast srečati na okrogli mizi, na kateri je gostovala. S številčnim občinstvom je tankočutno delila svoje spomine na najstniške gverilske akcije v času fašistične okupacije Ljubljane. »*Glasvo smo skozi nosili v torbi,*« je komentirala.¹ Tistega decembrskega dne se ji je mudilo, vseeno pa je brez oklevanja privolila v sodelovanje v raziskovalnem projektu. »*Kar pokličite me in se bomo dogovorili,*« je dejala in se poslovila. Od takrat so se najine življenjske poti križale

1 Vsi dobesedni navedki v kurzivi so (razen ko je drugače navedeno) prepisi pogovorov s čutnobiografskega sprehoda in poglobljenih intervjujev s Frančiško, ki so zaradi lažje berljivosti lektorirani. Psevdoanonimizirani so vsi osebni podatki, s katerimi bi lahko potencialno razkrili osebno identiteto udeležencev raziskave.

vsega trikrat – nazadnje na čutnobiografskem sprehodu (glej Bajič in Abram 2019) po Ljubljani. Prav tovrstni sprehodi so bili osrednje metodološko orodje, s katerim smo raziskovali občutke, čutne zaznave in čutno spominjanje v prestolnici.

Frančiškino čutnobiografsko pripoved in pogled na Ljubljano v dvajsetih in tridesetih letih preteklega stoletja postavljam v kontekst širših procesov mestnega okolja, predvsem pa v okvir tistega, kar imenujem modernizacija čutnega, torej v okvir čutnega doživljanja modernizacije urbane krajine. Anekdota o otroškem bolščanju v avion, spomin na begoten pogled na kovinski blesk avtomobila, drvečega po makadamski cesti, in pripoved o nepozabni krhkosti sladkih bonbonov niso zgolj utrinki spominov, temveč znamenja globlje preobrazbe vsakodnevne čutne resničnosti mesta. So primeri čutnega spominjanja, ki razkrivajo prej neznane vonjave, teksture, ritme, okuse in načine gibanja v Ljubljani. Ravno sprehod s Frančiško (slika 1) je odprl dimenzijo sprememb čutnih zaznav Ljubljane pred drugo svetovno vojno.² Frančiškina pripoved se je na več mestih dotaknila, kot je sama dejala, »*pošastnega razvoja*« Ljubljane.

Čutno preobrazbo mesta in produkcijo nove čutne krajine v Ljubljani bom najprej umestil v zgodovinsko perspektivo in ju nato očrtal na osnovi utelešenega spominjanja najstarejše čutne pričevalke (*sensewitnesses*; Järviluoma 2016). Na začetku se bom posvetil prikazu čutnih transformacij od začetka 20. stoletja pa vse tja do druge svetovne vojne, ko industrializacija, teritorialna širitev, večanje populacije ter posodobitev javne infrastrukture (vključno z zametki higienizacije in estetizacije javnega prostora) »zadanejo« ob telesa v mestu živčih posameznic in posameznikov ter predrugačijo njihovo zaznavanje urbanega prostora.

2 Na tej točki velja omeniti posebnost čutnobiografskega sprehoda s Frančiško, ki je bil pravzaprav vožnja po peš conah ljubljanskega mestnega središča. Že pred samo izvedbo »sprehoda« je Frančiška omenila svoje omejitve glede samostojne hoje, zato sva se skupaj odločila, da sprehod vseeno izvedemo s pomočjo Kavalirja – majhnega vozila na električni pogon. Četudi je »sprehod« potekal na precej nenavaden način in so nam bile sredi januarskega mraza v notranjosti ogrevanega prevoznega sredstva morebiti prihranjene specifične čutnih sezonskih ritmov (od vonja pečenega kostanja s stojnic do predvanjanja klasične glasbe iz zvočnikov, nameščenih vzdolž ponovoletnih ulic), pa je po drugi strani takšna izvedba nehote izzvala trenutke refleksije o čutni zaznavi in potencialu čutnobiografske metode. Kaj kmalu po »sprehodu« sem denimo premišljeval o zanimivem kontrastu med današnjimi in takratnimi čutnimi krajinami v Ljubljani – o navzkrižju med Frančiškino pripovedjo o stanju tedanjih cest in kakofoniji vonjav ter nadvse tekočem opravljanju čutne etnografije v premikajočem se, a netresočem terariju na električni pogon, v katerem smo bili »zavarovani« pred čutnimi impulzi okolja. Med vožnjo je skozi steklo nekoliko klavstrofobičnega Kavalirja voajersko prodiral zgolj pogled, čutno telesnejše okoljskega ostanka pa je, hočeš nočeš, ostalo na drugi strani šipe (terenski zapiski, 2018). Za diskusijo o tem, kako uporaba vsakdanjih tehnologij, denimo čevljev, posreduje in sooblikuje načine zaznave okolja glej Michael (2001).

Preden se posvetimo Franciškini pripovedi, si oglejmo, kako je bila čutna krajina spreminjajoče se Ljubljane opisana v takratnem časopisu in kako so modernizacijo mesta razumeli raziskovalci kulturne zgodovine.

Slika 1: Delna rekonstrukcija poti Franciškinoga čutnobiografskega sprehoda na podlagi GPS-koordinat

»ČUT, KATEREGA INSTRUMENT JE NOS«:
 MODERNIZACIJA JAVNE INFRASTRUKTURE IN
 PRVI OBRISI HIGIENIZACIJE URBANEGA PROSTORA

Svojevrsten začetek sodobne ljubljanske komunalne infrastrukture predstavlja ustanovitev komunalne službe sredi 19. stoletja, toda

»Kakšen pošasten razvoj je to bil!«:
 modernizacija čutnega v Ljubljani
 na začetku 20. stoletja

bistvene izboljšave komunalne dejavnosti so počakale na začetek 20. stoletja. Razvoj oskrbe s pitno vodo, dobavo energije, namestitvi-jo javne razsvetljave, izboljšavo kanalizacije in snaženja javnih površin se namreč začne šele po potresu leta 1895 (Kos 1981: 159). Na mestu porušenih in potresno poškodovanih hiš so po strogih načelih sodobne higijene zrasle zgradbe z izboljšanimi sanitarnimi pogoji. Zračnost in svetlost notranjih prostorov sta postala imperativa bivalne kulture v novogradnjah izven starega središča mesta (Studen 1991a: 242–243), popotresni šok pa je svoj pečat pustil v stari Ljubljani (Kremenšek 1980: 16). Spremembe v tem obdobju vključujejo zmanjšano uporabo odprtih greznic ali celo sodčkov za fekalije, ki so jih dotlej izplakovali po lesenih ceveh oziroma z odprtim padcem. Star kanalizacijski sistem začnejo nadomeščati bolj prefinjene ureditve, predvsem t. i. angleška stranišča na izplakovanje (Kos 1981: 160; Studen 1991a: 243).

Z novimi tehnološkimi rešitvami pride tudi do reguliranja dimenzije vsakdanjega mestnega življenja, ki je šla tedaj vsem (dobesedno) v nos – smradu: »Praznjenje greznic in sodčkov je povzročalo v mestu vedno silen smrad« (Kos 1981: 160). Do začetka prve svetovne vojne dograjena kanalizacija vseeno ni odpravila vseh neznosnih zaudarkov, ki so prebivalce mestnega jedra posebej intenzivno pestili poleti, niti naplavin v predmestjih (na primer v reko odvrženih smeti ali bolnišničnih fekalij nasproti stavbe Cukrarne), ki so še vedno prepogosto končale v takratnem plitkem in velikokrat stoječem toku Ljubljani. Gradbena dela, poglobitev in betoniranje rečne struge od Špi-ce do Ambroževega trga, s katerimi so Ljubljani postopoma regulirali, so se zavlekla v pozna trideseta leta 20. stoletja.

Ne preseneča torej, da je v razdobju treh desetletij prenove Ljubljani (1908–1938), ki jo je začasno prekinila prva svetovna vojna, v starem mestnem jedru prihajalo do svojevrstne (ne)tolerance do vonjav, s katerimi so se domačini spopadali na dnevni ravni. O »čutnih pragovih« (Corbin 2019: 48)³ lahko beremo v duhoviti, nekoliko cinični reportaži *Ljubljani in njene zanimivosti*, objavljeni v časopisu *Jutro*. Anonimni pisec najprej navede nekaj faktografskih podatkov o betoniranju reke, v nadaljevanju pa pokomentira še dogajanje na obrežju:

Po vseh križih in težavah se bližajo letošnja gradbena dela v Ljubljani svojemu tolikanj zaželjenemu koncu. Sicer imamo že jesensko vreme in bo kmalu pritisnila zima, da ne bo več tako hudo občutiti

3 Corbin čutne pragove definira kot »vzorke tolerance in netolerance do intenzivnosti občutkov« (prav tam), pri čemer kot primere navaja vonjalno tesnobo, preobrazbe pomenov tišine in (ne)tolerance do razsvetljave.

smradu, se vendarle vsi veselimo tega dogodka. [...] Seveda je na obeh bregovih nemalo zabavljačev, ki godrnjajo, naj bi rajši izpustili vodo in tako Ljubljančane vsaj za en dan rešili nič kaj prijetnih vonjav. No, delavci se kaj malo zmenijo za te, časih obupne tožbe. Mirno brodirjo po vodi, lovijo les in so v veliko veselje gledalcev nenavadno vljudni. Časih prirajža po krasno zeleni ali krasno sivi Ljubljaničini gladini pol metra dolga, nevihtnosiva podgana. [...] Takle izprehod ob Ljubljani je kljub vsem kongresom, gostom, sejmom in krokadam dobrodošlo razvedrilo. Človek, ki si od samega zadovoljstva robec tišči na nos, vpraša naše nabrežne prebivalce, ali kaj čutijo. In kako je potem presenečen, ko izve, da prav nič ne čutijo. Kdo ve, če ne bo posledica te navade in brezobčutja pri potomcih kak atavizem v zvezi s čutom, katerega instrument je nos. (b. n. a. 1933: 5)

Pisec Ljubljaničine tistega jesenskega dne ni zgolj občutil, ampak njeno čutno dimenzijo tudi osmislil z mislijo na prihodnje generacije, ki smradu s te – kakor jo pozneje imenuje – »*njive bacilov*« zaradi bližajočega se konca gradbenih del nemara nikoli ne bodo imeli priložnosti doživeti:

Pri [C]ukrarni smo. Treba se je ustaviti. Struga je taka, kakor da se je v njej izgubila mavrica ali pa da je kak slikar vrgel kako od sile moderno, razmazani paleti podobno sliko. Tu je resnično kraljestvo vseh dobrot, ki jih od sebe vrže razkošno in bedno živče mesto. Tu je pravi raj za vse tiste, ki imajo resen namen pisati lirične pesmi, zakaj vonjave s te njive bacilov je na vsak način treba ovekovečiti, da nas pozni zgodovinar ne bo grajal kot slabe kroniste. (prav tam)

Prispevek zakoliči poetična slušna notica: »Po vsej Ljubljaničini zavlada kmalu tišina. Motorji za mešanje betona že nekaj dni molče. Ko pride prvi jesenski, mrzli deževni teden, tedaj se voda vlije iz za zapornice. Ljubljaničini doživi – poplavo, naš meščan pa odrešenje« (prav tam).

Sestavek nas v splošnem napoti k predmestju v procesu preobrazbe, ob tem pa nam da občutiti nekakšno čutno-historiografsko senzibilnost pisca. Modernizacija čutnega je malodane priplavala po vodi in se zrcalila v Ljubljaničini. Navsezadnje je bila po piščevih besedah vodna struga obarvana mavrično, česar ne gre nujno pripisati zgolj smetiščnemu plavju, ki se je morebiti nabralo v okolici gosjega otoka. Vzrok za učinek razmazane palete bi nemara lahko iskali v razlitem pogonskem gorivu ali olju, ki je priplavalo po vodi: do Plečnikove zapornice so po Ljubljaničini namreč lahko priplavale naftne izplake iz več morebitnih virov. V medvojnem obdobju so denimo na Vodnikovem in Pogačarjevem trgu s cestnim oljem občasno polivali makadamski tlak, da bi preprečili prašenje tal (Židov 1994: 67), v polnem razmahu je bil tudi motoriziran promet na dizelsko gorivo, poleg tega pa je nafta

v neposredni bližini reke še vedno poganjala marsikateri industrijski obrat, med drugim tudi Pollakov tovarniški kompleks ob Usnjarski ulici ter Samassovo livarno in zvonarno na današnji Zvonarski ulici (glej Lorenčič in Prinčič 2018: 159–160).

Industrijska revolucija se je v Ljubljani odrazila v ekonomskih in družbenih vidikih življenja ter skozi spremembo občutenja (Kremenšek 1980: 24). Družbeni procesi v medvojni Ljubljani so bili po mnenju Slavka Kremenška »dokaj otipljiv odsev novodobnega pomeščanjenja« (1980: 8). Postopna širitev mesta sredi tridesetih let 20. stoletja je »vsebovala rudimente modernega mesta kapitalistične dobe, pa bodisi da gre tu za city ali za slum« (Kremenšek 1980: 34).

V razširjenem in moderniziranem ljubljanskem urbanem prostoru sčasoma pride do nastanka nove ekološke zavesti. Skrb za posameznika in družbo tako zavzamejo vprašanja motorizacije prometa in izboljšanja javne infrastrukture (ogrevanja, razsvetljave, kanalizacije, vodovoda). Mestne oblasti so denimo kakovost zraka poudarile kot eno izmed osrednjih skrbi tedaj modernizirajoče se Ljubljanec. V tem oziru je zgovoren članek, ki ga je podpisal Karel Petrič, po poklicu zdravnik, med letoma 1933 in 1935 pa direktor Higijenskega zavoda v Ljubljani (Zupanič Slavec in Slavec 2011).⁴ Njegov zapis, objavljen leta 1934 v *Kroniki slovenskih mest*, se loteva splošnih higienskih razmer v Ljubljani in med drugim razglablja o nevarnih emisijah kurilnih naprav, zračnih izpustih rastoče industrije in vplivu železniškega in motornega prometa na okolje in zdravje v mestu bivočega človeka. Zanima ga predvsem »vprašanje zraka, ki ga onečiščujejo dim, saje, prah in razni plini« (Petrič 1934: 128). Po njegovem mnenju je vzrok za takrat gosto ljubljansko meglo⁵ deloma tičal v dimu, sajah in

4 Poslanstvo in cilji Higijenskega zavoda so bili »predvsem v ohranitvi zdravja prebivalstva ter preprečevanju, zgodnjem odkrivanju, pa tudi zdravljenju bolezni. Z množičnim pristopom so poskušali doseči vsakega posameznika in posredno s tem celotno družbo« (Zupanič Slavec in Slavec 2011: 70).

5 Značilnosti ljubljanske megle se niso izmuznile niti literatom niti čutnobiografskim sprehajalkam. Med prve prištevamo Ivana Cankarja, ki v *Beli krizantemi* denimo ovekoveči čar neprehodne ljubljanske megle, ki očesu na Lattermanovem drevoredu (preimenovanem leta 1952 [Valenčič in Traven 1980: 59]; deloma je potekal po današnji trasi Jakopičevega sprehajališča) najprej prekriva podrobnosti mestnega življenja, nato pa se pogledu s koprnjenjem goste megle počasi odstirajo obrisi Ljubljane: »Ozrla sva se na Ljubljano, ‚Glej te konture!‘ je pokazal prijatelj. ‚Komaj jih razločim v megli, pa vendar je obliče mesta jasneje pred menoj, nego bi bilo pod opoldanskim soncem ...‘ Tam se je zasvetil križ, tam se je zaiskrilo jabolko na stolpu; za hip se je razmaknila megla – gruča belih hiš se je zasmejala ter je ugasnila: kakor sen je bil, kakor hipen smehljaj na obrazu spečega otroka« (Cankar 1910: 34). Čutnobiografska sprehajalka Frančiška je bila podobnega mnenja o posebnem značaju nekdanje ljubljanske megle: »To je bila takšna megla, da bi se tudi lahko izgubil v njej. Nisi videl predse. In to je bilo pozimi kar pogosto.«

prahu, deloma pa v bližnjem močvirnatem Ljubljanskem barju. Rešitev nekaterih tegob je Petrič videl v nadaljnjem izsuševanju barja in omejevanju kurjave: »Dim in saje izvirajo ponajveč iz kurjave s premogom v industrijskih obratih, lokomotivah in v stanovanjih« (prav tam). Da so čutne zaznave podvržene dnevnemu in sezonskemu ritmičnemu ciklu, lahko beremo v nadaljevanju Petričevega prispevka:

Pravo sliko dima in saj v zraku dobimo v zimskih mesecih. Ako gremo v zimskem jutru iz okolice v mesto, opazimo nad hišami sivkasto-rjave in črnkaste oblake. Ko pa pridemo v mesto, vidimo, kako se vale gosti oblaki dima iz dimnikov hiš in tvornic (v času, ko začenejo ljudje kuriti), ki se v začetku skušajo dvigniti, a kmalu padejo na ulico. Ako je ulica pokrita s snegom, opazimo na snegu sloje saj. Pod vplivom solčnih žarkov se pa oblaki dima spet dvignejo nad hiše ter leže nad njimi vse dopoldne. S preiskavami snega in zraka lahko ugotovimo količino saj. Škode, ki jih povzroča dim v zraku, so precejšne, ker poslabšavajo podnebje, poškodujejo zidane objekte, kvarijo rastline in drevesa (igličasta) ter pospešujejo obolenja dihal (tuberkuloza in katarji dihal). (Petrič 1934: 128–129)

Po avtorjevih besedah v zimskem času ni bilo težko zaznati tistega, kar se po Porteousu imenuje osrednja vonjava (*keynote smell*), sestavljena iz vonjev kovine in oljnih izdelkov (Porteous 1985: 367). V zvezi z dimom, »ki se vali iz tvornic in s kolodvora«, predlaga sledeče ukrepe: »Premestitev kolodvora ali pa elektrifikacija železniškega prometa, sežiganje saj v industrijskih podjetjih in koncentracija novih tvornic le v delu predmestja, ki leži po vetru ugodno, bi dovedlo do ugodne rešitve tega vprašanja« (Petrič 1934: 129).

V zvezi z makadamskimi cestišči, s katerih se prah s pomočjo vetra dviga »v zrak in [ga] zanaša v stanovanja«, omenja redno čiščenje cest in primerno graditev vozišč, tlakovanih z asfaltom ali lesenimi ploščicami: »Ceste v mestih morajo biti na vsak način tlakovane, ker se netlakovane ceste najbolj praše, se pa tudi hitro obrabijo in je vzdrževanje netlakovanih cest drago« (prav tam). Prepričanje o primernosti bivanjske snage Petrič podkrepi še z dvema fotografijama (slika 2). Prva kot vzorčen primerek *nezdrave* bivalne enote prikazuje stavbo Meksika, ki pripada tipu »strnjenega sistema« gradnje (prav tam). V njej je za nameček, tako Petrič, primanjkovalo še sončne svetlobe in svežega zraka, v bližini je bila namreč tedaj prašna in hrupna Njegosova cesta. Druga fotografija pa reprezentira pravo nasprotje socialno-stanovanjskega bloka za delavski razred. Petrič kot vzor predoči *zdravo* predmestno vilo z vrtom, pri čemer pa ostane (vsaj v prispevku)

lokacija te modernistične meščanske vile neznana.⁶ Takšne tipske hiše »z vrtovi so zaradi tega boljše«, pravi avtor, »ker prideta vanje veliko lažje sveži zrak in pa solnce, deca ima prostora za igranje in tudi hrupa ni v okolici takih hiš« (prav tam).

Petričev zapis kot artikulacija skrbi mestnih oblasti za higieno javnega prostora ne izraža razrednih razlik zgolj s tem, da skozi diskurz socialne medicine primerja čutne ponudke (*sensory affordances*)⁷ posamične stanovanjske gradnje in prostora nasploh, temveč tudi tako, da meščanski standard postavlja kot obči življenjski standard, ne glede na razredni izvor. Za vzoren tip bivanjske kulture tako postavi meščansko vilo, graja pa delavsko večstanovanjsko hišo in njeno neposredno okolico.

Slika 2: Levo Petričev prikaz »nezdrave« mestne večstanovanjske hiše Meksika in desno prikaz »zdrave« predmestne vile na Vrtači (Petrič 1934)

ČUTNE ZGODOVINE IN URBANE PREOBRAZBE: OD PRIMERKA ZDRAVE PREDMESTNE VILE DO MODERNIZACIJE IN SOCIALNE HIERARHIZACIJE BIVANJSKIH MILJEJEV

Proti koncu 19. stoletja se med mehanizmi upravljanja, načrtovanja in prenavljanja mest pojavijo tudi takšni, ki temeljijo na znanstveni

-
- 6** Modernistična vila pomenljivo stoji na elitni lokaciji na Vrtači, na začetku današnje Levstikove ulice 18. Gre za tako imenovano Vilo Tomšič (evidenčna številka dediščine, EŠD 29781), ki je bila zgrajena leta 1930 po načrtih stavbenika Emila Tomažiča (Eheritage 2020).
- 7** Prevod koncepta *affordance* kot ponudka jemljem po Baskar (2015: 14). Pojem ponudka se je sicer uveljavil po zaslugi Tima Ingolda in njegovega branja Jamesa Gibsona, nanaša se pa na »možnosti, ki nam jih vse, kar nas obdaja [...], ponuja za čutno-zaznavno in telesno dejavnost« (Bajič 2017: 34n6).

obravnavi,⁸ prav znanstveni pristop pa postane merilo urbanizma kot posebne stroke, ki na novo, globalno opredeli pristope k urejanju mestnega prostora (Benevolo 2004: 227–232). Prvi dve desetletji 20. stoletja sta bili zaznamovani z novim razumevanjem mesta, znotraj katerega se je kot najpomembnejši element vzpostavilo človeško bivališče (prav tam). Z drugimi besedami, razbohotil se je tip projektiranja in upravljanja mesta, ki se, sklicujoč na znanstveno osnovo, ukvarja tako z bivanjem kot s kakovostjo bivanja (glej npr. Vogelnik 1938).

V tem pogledu je Petričev zapis iz leta 1934 tipičen – gre namreč za znanstveni, medicinski pogled na modernizacijo v Ljubljani. Petrič v vlogi direktorja Higijenskega zavoda ni izgubljal časa za vzpostavitev recipročne povezave med medicino in prostorom. V imenu splošne skrbi za zdravje mestnega človeka je namreč predlagal preventivne ukrepe za zamejitev negativnih posledic modernizacije. Higienik torej zavzame jasno razredno pozicijo in politično vlogo, v kateri utemeljuje prežemanje medicinskega prostora z družbenim prostorom (Foucault 2009). Predmestja v tem diskurzu niso opredeljena zgolj kot »stik z naravo«, kjer prevladujejo blagodejna atmosfera, svež zrak, zelenje, vrtovi in odsotnost motečih dejavnikov kot denimo prašen in hrupen motoriziran promet ter industrija. V isti sapi gre tudi za upravičevanje prostorske umeščenosti bivanja v predmestjih z jezikom medicine in zaznav. V tem smislu so zdravi načini bivanja možni le v novograjanih vilah oziroma večnadstropnih stavbah, ki so od samega začetka priključene na »cevi modernosti«. Tovrstne bivanjske enote imajo torej vgrajen kanalizacijski sistem, urejeno električno omrežje in omogočeno oskrbo s tekočo pitno vodo, obenem pa so grajene v skladu z gradbenimi požarno-varnostnimi ukrepi.⁹

Frančiška, nekdanja zaposlena kot specializirana medicinska strokovnjakinja, je z mislijo na tedanjo kvaliteto ljubljanskega zraka živopisno pripovedovala o zaskrbljenosti nad vplivi okolja na zdravje: »Smog je pa bil. Tako da res ... nisi se mogel kaj zelo nadihati svežega

8 Eno očitnejših je bilo zagotovo vprašanje higiene. Teorijo miazme, po kateri naj bi se vzroki za endemične bolezni (npr. malarijo, kolero) nahajali v strupenih hlapih (npr. tistih iz zemlje ali industrijskih obratov), začne postopoma nadomeščati mikrobiologija (Kenny 2014: 88).

9 Luksuzni stanovanjski in poslovni prostori v Nebotičniku pa so se med drugim bohotili še z možnostjo uravnavanja sobne temperature, saj so bili opremljeni s klimatskimi napravami in priključeni na sistem centralnega ogrevanja na kurilno olje. V primeru ljubljanskega orjaka, kakor Nebotičnik okličjevo v *Tedenskih slikah* (b. n. a. 1931a: 1) ob postavitvi in blagoslovitvi temeljnega kamna leta 1931, se je lahko posameznik z dvigalom v nekaj sekundah povzpel na višino 70 metrov, od koder se mu ni ponujal zgolj vertikalni pogled na mesto, temveč sta mu bila v veliki meri prihranjena tudi trušč motornega prometa in vdihavanje izpustov. Kvaliteta zraka in *la qualité de la vie* se v urbanem prostoru vse pogosteje enačita in srečujeta.

zraka. « Sanitarne in bivanjske razmere v stari Ljubljani niso bile nič kaj boljše: » *Ta del [stare] Ljubljane je bil ves zaščurjen. Čez dan nisi videl, ampak ko si zvečer prišel domov, je mrgolelo od ščurkov. Torej to je bil en zelo, zelo nizek nivo. Ni bilo vode, ni bilo elektrike, ni bilo dezinfekcijskih sredstev na voljo kot danes za čiščenje in tako naprej.* «

Da so družbene spremembe na prelomu stoletij spremljale tudi čutne transformacije in spremembe načinov življenja, zgovorno pokaže tudi Studnova študija primera premožne meščanske družine Vellentschang, ki jo bom povzel v nadaljevanju. Posledice potresa, ki so se odražale v poslabšanju varnosti nekaterih stanovanjskih poslopij, čemur je sledilo znatno zmanjšanje števila prebivalstva, so bile najbolj čutnejše v starem mestnem jedru (Studen 1993a: 13–14).¹⁰ V teh okoliščinah je bila pod vprašaj postavljena tudi varnost razkošnega stanovanja družine Vellentschang, ki se je odločila z Dvornega trga preseliti v novogradnjo na Šubičevi ulici 10. Zakonca Vellentschang sta že leta 1903 naročila načrte za gradnjo razkošne enonadstropne vile, a se je njihova realizacija zavlekla. Gradnja je zastala, potem ko je gradbišče prvič obiskala komisija, ki je investitorjema naložila vpeljavo začasne rešitve v zvezi z odvajanjem fekalij. Ta zahteva je bila posledica vpeljave strogih popotresnih gradbenih predpisov, vključno z zdravstvenimi in protipožarnimi ukrepi (Studen 1990; primerjaj Studen 1993b). Gradnja se je nadaljevala šele po vzpostavitvi javne mestne kanalizacije na podaljšano Šubičevo ulico leta 1906.

Magistrat je tedaj sklical nov komisijski ogled stavbišča v precej zanimivi sestavi. Zbrali so se nadkomisar in zdravstveni izvedenec v vlogi predstavnikov občine, stavbni mojster, zastopnik južne železnice in sosedje. V poročilu so sicer navedli številne predloge za nujne izboljšave notranjih bivanjskih prostorov, v oči pa bije prav posebna opazka: » Glede ograje se pripomni, da bi bilo priporočiti, da se nekoliko ličnejše napravi « (citirano po Studen 1990: 145). Opomba se je v razširjeni različici preoblikovala v pogoj za pridobitev stavbnega dovoljenja: » Ograjo ob obeh ulicah [Šubičevi in Levstikovi] postaviti natanko v stavbno črto in nivel. Vrata ograje odpirati se smejo le noter. Pred ograjo v obeh ulicah položiti morate trotoar po predpisih mestnega magistrata na lastne stroške « (prav tam).¹¹

10 Studen (1993a) se v svoji analizi starega mestnega središča Ljubljane osredotoča na prebivalstvo Starega trga in Gosposke ulice. Za preostanek sondažnih vzorcev izbere še Franca Jožefa cesto (današnje Cankarjevo ulico), Svetega Petra cesto (današnje Trubarjevo ulico) in Poljansko cesto.

11 Zapisnik ponovnega komisijskega ogleda med gradnjo navaja, da so si graditelji omissili še prizidek, ki se ga *prikrije* z divjo trto in v okolici nasajenim drevjem. Ob popisu prebivalstva leta 1910 pa sta vilo že plemenitili cvetlični in zelenjavni vrt (Studen 1990: 147).

V obravnavanem primeru ne zaznamo le striktno implementacije novih urbanističnih predpisov popotresnega stavbnega reda, ki nalaga gradnjo zračne, svetle, prostorne in higienske bivanjske notranjščine, še več, opazimo lahko proces estetizacije urbanega prostora kot načina regulacije zunanjega videza vile in posledično urbanega prostora. Mestne oblasti »ni skrbel samo videz vile, temveč tudi njena [estetska] usklajenost s širšo okolico, zato si je tudi prizadevala za čimbolj veličasten in imeniten videz ulic v popotresnem naselju vil« (prav tam). Že v začetku 20. stoletja, torej še preden se je razmahnila funkcionalistična teorija urbanističnega načrtovanja, so se v Ljubljani pojavili prijemi za projektiranje modernega mesta, pri katerih najmanjši funkcionalni element bivališča ni zgolj izolirana hiša ali stanovanjski blok, temveč kar dejanski življenjski prostor (Benevolo 2004: 232).

Skratka, v predvojni Ljubljani se v povezavi z modernizacijo čutnega in urbanim prostorom zarisuje več prepletenih razumevanj okoljske zavesti. Na eni strani je prišlo do ukrepov, ki so stremeli k deodorizaciji urbane krajine vzdolž širšega mestnega jedra. Tako so se na primer začela postavljati vprašanja vpliva modernizacije (predvsem motorizacije prometa in pospešene industrializacije) na bivanjsko okolje in življenje v mestu ter predmestjih. Po drugi strani pa popotresni, »znanstveni urbanizem« odgovarja na te procese s preoblikovanjem mesta skladno z meščansko zaznavo.¹²

Podobno ugotavlja Nicolas Kenny na primeru preobrazb čutnih krajin Montreala in Bruslja na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Po njegovih opazanjih množične javne gradnje (na primer gradnje ulic, parkov, kanalizacije in druge infrastrukture) niso zasledovale zgolj čistejšega in zdravju prijaznejšega urbanega okolja, ki bi ponujalo vizualne, haptične ali vohalne užitke, temveč je šlo predvsem za specifično usmerjanje teles: »Mestne ulice so bile v središču novega načrtovalnega impulza, ki je bil izveden pod okriljem vse bolj profesionaliziranega razreda inženirjev, načrtovalcev in arhitektov, katerih glavni cilj je bil preoblikovanje mesta v skladu z modeli, ki so spodbudili hiter, učinkovit in donosen pretok ljudi in blaga« (Kenny 2014: 158). Modernizacija ulic in javnih površin je tlakovala pot k premisleku načinov človeškega gibanja in vedenja. Predruženje dojemanja komercialnih

12 Del te zaznave so postale zdravstvene in logistične norme. Tako leta 1935 arhitekt Gustav Ogrin retrospektivno zapiše, da se Ljubljančani [sic!] niso zadovoljili zgolj s tem, da »na mestu podrtih hiš bi zgradili nove, kar se je dalo še popraviti, bi popravili, na novo pa bi gradili po istih smernicah kakor dotlej«, temveč so se po njegovo odločili, »da si uredijo mesto po vseh novodobnih načelih graditve mest, upoštevajoč predvsem naraščajoči promet ter vse nove pridobitve, ustrežajoč pa tudi novim zdravstvenim zahtevam. Sklenili so torej, da izvedejo najmodernejšo regulacijo mesta« (Ogrin 1934: 40).

dejavnosti, razsvetljave in drugih reči, ki proizvajajo čutne impulze, ni blažila občutljivosti telesa (*desensitizing the body*), temveč je spremenjena konstelacija urbanega prostora telo angažirala in animirala (Kenny 2014: 158; primerjaj Howes in Classen 2014).

Procesa higienizacije in deodorizacije mesta sta pomenila proces civiliziranja in prevzganja družbe v moderne oblike in norme vedenja, mentalitete (Studen 2010: 182), vedenjskih vzorcev in zaznave. Buržoazno dojetje čistosti in morale, izhajajoče iz procesa civiliziranja zaznave (Elias 2000), se je usmerilo k širšemu prebivalstvu mesta, vključno z delavskim razredom. Biti čist je hkrati pomenilo biti moralno čist (Le Breton 2017: 176). Čistost pa se ni merila zgolj z vizualnimi vatli, ampak veččutno. Spomnimo se denimo znanega Orwellovega zapisa, da lahko vse skrivnosti razrednih razlik na zahodu strnemo v tri strašne besede: »*Nižji razredi smrdijo*« (Orwell 2013: 129). Politikantske debate med dvema političnima taboroma o medvojni stanovanjski krizi, kakor jih lahko prebiramo v tedanjih časnikih (Ravnik 1981: 9–19), so bile svojevrstno moraliziranje o delavskih in lumpenproletarskih barakarskih naseljih ter poskus njihovega civiliziranja (primerjaj npr. Črnivec 1975; Vogelnik 1938). Oba procesa sta potekala v kontekstu družbe, ki je doživljala prepad med revnim in bogatim mestnim prebivalstvom. Med zadnje so sodili tedanji industrialci, veletrgovci, višji uradniki, višji nameščenci ter nekateri izobraženci (Makarovič 1995: 245–246).¹³

Razredno podstat modernizacije čutnega, ki zajema (samo)regulacijo meščanstva in meščansko regulacijo delavstva (primerjaj Remec 2016), lahko postavimo ob bok ideološki vlogi estetike. Kot nova oblika subjektivizacije, ki jo vzpostavi buržoazija v Nemčiji 18. stoletja, namen estetike ni bil zgolj vzpostavljanje politične hegemonije z vzgajanjem v določen modus, temveč ustvarjanje nove sfere imaginarne svobode, ki, v nasprotju z absolutizmom, ne temelji več na ekonomski ali politični sferi, ampak na občutkih, čustvih in telesih: »Temeljna sila buržoazne družbene ureditve [...] bodo navade, pietete, občutki in čustva« (Eagleton 1990: 20). Estetika tako postane povezovalni pomen za novo

13 Čeprav bi pritisk rent in višanje najemnin, zaradi katerih nižjim razredom niso bila več dosegljiva nekatera stanovanja (Benevolo 2004: 227), v obravnavanem obdobju zahteval posebno raziskavo, lahko nekaj produktivnih iztočnic o »mestn[i] socialn[i] hierarhizacij[i] bivanjskih miljejev« (Studen 1993a: 216) skozi čute najdemo v Studnovem delu (1991; 1993a; 1993b). Da je čutna atmosfera na prelomu iz 19. v 20. stoletje vplivala na (ne)zaželenost stanovanj, nam nazorno prikaže Likič (1997: 130): »Posestnike, ki so stanovali v bližini gostinskih lokalov, pa je poleg petja in vpitja pijancev motilo tudi to, da so zaradi neznosnega smradu po urinu in bruhanju zelo težko oddajali stanovanja, saj so se stranke raje odločale za najem stanovanja v mirnejših predelih mesta.«

hegemonijo, ki vzpostavlja občutek politične enotnosti: »Takšna organska zveza je [bila] zagotovo bolj zaupanja vredna oblika politične vladavine kot pa neorganske, zatiralne strukture absolutizma« (Eagleton 1990: 24). V tem pomenu se ideologija skrbi za življenjski prostor na prelomu iz 19. v 20. stoletje na geografski periferiji kapitalizma udeležni skozi estetizacijo urbanega prostora (primerjaj Remec 2012; 2016).¹⁴ Ne nazadnje je že Ivan Hribar zapisal, da »z roko v roki s tem prizadevanjem za olepšavo in higijeno mesta pa so šla tudi prizadevanja glede ličnosti in prikupljivosti mestne zunanosti« (Hribar 1928: 294).

»ZBIRKA NESMRTNEGA LJUBLJANSKEGA FIRBCA«:
SPOMINJANJE MODERNIZACIJE SKOZI
ČUTNOBIOGRAFSKI SPREHOD

Frančiška je svoje otroštvo in mladost preživela v Ljubljani dvajsetih in tridesetih let prejšnjega stoletja. Modernizacijo čutnega je doživljala dobesedno na svoji koži. Z družino se je v medvojnem času preselila s trebuhom za kruhom – s Štajerske v Ljubljano, kjer jih je pričakala »strahovita stiska«. V času prej omenjene medvojne stanovanjske krize je petčlanska družina svojo nastanitev našla pri »teti Ravnikarjevi« na Kongresnem trgu, »v stanovanju, kjer je stanoval Ivan Cankar«, in to prav v poslopju, kjer se je »na tistih stopnicah tako rekoč ubil«.

Domovanje na Kongresnem trgu je nekoliko kasneje nadomestilo borno stanovanje na Križevniški ulici. Frančiška nas je med sprehodom popeljala tja in na kraju samem slikovito opisala atmosfero ulice in tedanje osiromašene stanovanjske razmere na hišni številki 2.

Okna so bila trhla. Vse je bilo zatohlo. Udarjalo je po vlagi in po plesni. Podgane so se sprehajale po dvorišču in po ulici. Ulica je bila v izredno slabem stanju. Mah sicer malo še sedaj poganja, ampak je popolnoma nekaj drugega [...]. V gornjem delu [stavbe] je imela ena šivilja svojo delavnico, šiviljsko, in sicer za bogate Ljubljančanke. Ker ni bilo elektrike, so imele na hodniku številne likalnike, železne, z ogljem. In ker je meni bilo dolgčas, sem hodila celo dopoldan tisto oglje razpihovati. Večkrat sem bila kaznovana od očeta, ker se je bal, da se zastrupim.

14 Podobne značilnosti modernizacije čutnega na primeru Pariza v 18. stoletju pokaže Corbin (2019). Z analizo estetizacije urbanega prostora v svetovnem centru se sprašuje, kako je vse večja buržoazna občutljivost na olfaktorni in haptični stik z delavstvom razpihovala nastajajoče javnozdravstvene ukrepe in javno moralo. Buržoazno poudarjanje smradu revnih in njihova želja po deodorizaciji sta bila nerazdružljiva, zato so »moderne senzibilnosti zahtevale fizični umik, da bi se spopadle s čutno intenzivnostjo urbanega življenja« (Corbin 2019: 67).

»Kakšen pošasten razvoj je to bil!«:
modernizacija čutnega v Ljubljani
na začetku 20. stoletja

[...] Šivilje pa presrečne. Včasih so mi dale kakšen bonbon ali pa me pobožale, ker je bilo oglje vedno razpihano, da so samo priletele in je zagrabila ... njej tega ni bilo treba delat.

Kmalu po selitvi družine na Križevniško je Frančiškina mater hudo zbolela, sledila pa je večmesečna hospitalizacija. Oče je zato za opravljanje gospodinjskih opravil družine s petimi otroki iskal pomočnico, vendar so bile, po pripovedovanju Frančiške, razmere pri njih doma prezahtevne za potencialne pomočnice: »*Vsaka, ki je prišla, ki je videla stanovanje, ki je bilo skrajno skromno, brez elektrike, ena vodovodna pipa, brez kopalnice. Torej, tista vodovodna pipa je služila za kuho, za umivanje, za pranje, za vse je služila. Pa pet majhnih otrok. Vsaka se je na peti obrnila in šla.*« Gospodinjsko delo je potlej padlo nanjo in njeno tedaj komaj trinajstletno sestro:

Jaz sem pa morala paziti na bratca, ki je bil star dve leti. In mi je stalno uhajal po stopnicah. In komaj sem ga zvelkla gor, mi je mulc spet ušel. Tako da je bilo zelo mučno. No, in seveda, ker je dobival bonbone pri gospodarici od Pod skalce gostilne, je trkal po vratih, star je bil dve leti, in je kričal »Diča, ope me!«, »Gospodična, odprite mi!«, da mu je dala bonbon. Seveda, on bi šel po te bonbone vsako uro. No, sreča je bila, da ni bilo prometa, da se ni mogla kakšna nesreča zgodit.

Frančiška je ob spominjanju na Križevniško ulico sčasoma spregovorila tudi o takratnem stanju na ljubljanskih cestah, vozilih in drugih transportnih sredstvih. En čutni spomin je izzval drugega, večkrat je bil namreč govor o spremembah urbane krajine v zvezi s modernizacijo prometa. »*Ko sem jaz začela svojo kariero v Ljubljani,*« je z razposajenim nasmeškom na obrazu začela svoj monolog, »*to se pravi kot petletnica, je bil samo v Kodeljevem en avto,*« potem pa nadaljevala:

Bi pa povedala, da nas je oče, ko smo stanovali v Križevniški ulici [...]. Nas je enkrat otroke, nas je bilo pet, zbudil. Vsega se spomnim; še jokal sem, ker bi tako rada spala, ob petih zjutraj, ko je bilo krasno jasno nebo in nam [je] skozi okno pokazal eno bleščečo stvar kot en kovinski ptič, ki je brnel. In je rekel: »Otroci, to je pa aeroplan. Ampak ta ne leti kar tako. Noter je človek, ki ga vodi. Zapomnite si.« No, in si nisem mogla mislit, čez par desetletij bo pa človek že na Luni.

Novе oblike motoriziranega prevoza prebivalk in prebivalcev Ljubljane po makadamskih cestah niso znatno prispevale zgolj k preobrazbi vonjalne krajine in vzpostavitvi nove ekološke zavesti glede

javnega zdravja,¹⁵ temveč je razvoj novih tehnologij otežil tudi nadzor nad hrupom in povzročil vdor novih zvokov v urbano življenje. Spremenila se je torej »avditorna ekonomija« mesta (Le Breton 2017: 73). Kot ugotavlja Corbin (2019: 53–54), so v imenu večje mobilnosti začele izginjati počasnost, spokojnost, mirnost in relativna varnost. Avtomobil tako ne ustoliči zgolj stoletja motoriziranega prevažanja blaga in ljudi po mestnih ulicah in cestah, temveč postopoma tudi spremeni paletu znamenj gibanja v urbanem okolju, začenši s hrupom. Takt vsakdanje urbane zvočne krajine se je prežl s hrupom motorjev na no-tranje izgorevanje, del avditorne ekonomije mesta pa so postali tudi zvoki avtomobilskega hupanja in zaviranja.

Pionirska avtomobilska vožnja po Ljubljani je pripadla Antonu Codelliju leta 1898, ko je po mestu prvič zapeljal svoje vozilo Benz Velo Comfortable. Ušesa parajoč skupek pločevine, ki je dosegel »neverjetnih« 16 kilometrov na uro, so domačini poimenovali Rdeči bik (Jerman 2003: 19). Ko je leta 1906 po Ljubljani »drvelo« že osem avtomobilov, so dnevničarji hiteli poročati o pravcatem trušču (Jerman 2003: 19).

Ob omembi novih oblik motoriziranega prevoza je treba omeniti še danes opevan tramvaj, saj je slednji prinesel transformacijo občutkov, povezanih s hojo in gibanjem po mestu.¹⁶ Kot v raziskavi ljubljanske promenade pravi Katja Jerman, je uvedba tramvaja odločilno vplivala na občutek varnosti med hojo po mestu: »[C]este, ki so bile prej varne za sprehajajoče občinstvo, so postale nevarne« (Jerman 2003: 21). Tako so spremembo občutili sprehajalci in sprehajalke, ki so bili po novem pri svojem gibanju primorani upoštevati pravila cestne železnice. Preteča nevarnost tramvaja in zoženje sprehajalne površine sta, kot ugotavlja Jerman (2003: 21–22), pripeljala celo tako daleč, da se je maja leta 1931 promenadna cesta med Šelenburgovo cesto (današnja Slovensko) in parkom Zvezda preselila na Aleksandrovo cesto (današnja Cankarjevo).

Posredno je tako na tramvaj kot na vsakdanji utrip promeniranja po Šelenburgovi cesti namignila Frančiška. Pred neorenesančnim poslopjem glavne pošte na Slovenski cesti smo napeto prisluhnili sledečim besedam: »*To je ljubljanska pošta. In ta ulica se je imenovala Šelenburgova v mojih časih. Bila je tlakovana z lesenimi kockami. [...]*

15 Poudariti je treba, da je cestni promet sicer že prej potekal po neasfaltiranih, makadamskih cestah, a počasneje, tišje, predvsem pa brez uporabe motorjev z notranjim izgorevanjem.

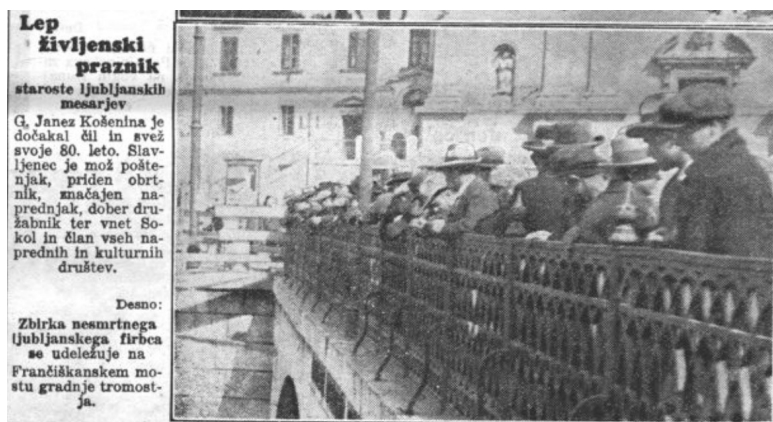
16 Za podroben prikaz zgodovine ljubljanskega tramvaja, ki se je prvič zapeljal po Ljubljani leta 1901, slavnostno pa je bil »pokopan« 20. decembra 1958, glej Brate (1990).

Drugače so bile [ulice] po mestu [tlakovane] večinoma z granitnimi ali pa so bile še netlakovane ulice. « Lesene kocke so polagali preventivno – te naj bi v nasprotju z običajnimi načini utrjevanja cestišč bolje blažile tresljaje in sunke, ki naj bi jih povzročila nova tramvajaska linija v smeri proti Viču: »Da se pa Šelenburgova ulica ne asfaltira, je pa razlog v tem, ker bi tirnice, ki se vedno kolikor toliko premikajo in tresejo, razganjale asfaltni tlak, ki bi ob tirih močno razpokal, kar bi zahtevalo stalna popravila« (b. n. a. 1931b: 4). Gradbena dela na odseku današnje Slovenske ceste so, po časopisnih poročilih sodeč, potekala okvirno od aprila do konca maja leta 1931, ko so progo tudi otvorili. Tlakovanje se je nenačrtovano zavleklo, nekdanj zabetonirano podlago, na katero so polagali impregnirane lesene kocke, so morali namreč ponekod nekoliko stanjšati.

Svojevrstno vlogo v postopku ulične prenovе so odigrale tudi druge tehnične novosti. Delavci so si denimo »pri razdiranju stare ceste [pomagali] z modernejšimi tehničnimi pripomočki, z velikimi jeklenimi dleti, ki sekajo s pomočjo komprimiranega zraka s pritiskom 6 atmosfer v betonski temelj stare asfaltirane ceste« (b. n. a. 1931c: 2). »Oranje betona v Selenburgovi ulici«, kot se glasi naslov pravkar citiranega članka, je potekalo v prav posebnem ozračju: »Danes je vso noč bučal po Šelenburgovi ulici močan kompresor, ki je gnal dve dleti, s katerimi razkopavajo delavci betonski temelj ceste« (b. n. a. 1931č: 3). Članek se nadaljuje z opisom neobičajnega celonočnega hrumenja stroja: »Sicer ne vemo, če je nočnega kalilca miru zapisal stražnik, gotovo pa je, da so vriski gostov, ki so okrog polnoči odhajali iz kavarne, naravnost utonili v ropotu strojev. Tu je lahko marsikdo poskusil svoje grlo, seveda ga ni bilo junaka, ki bi ugnal ropot motorja in obeh dlet« (b. n. a. 1931č: 3). Dela na eni izmed osrednjih ljubljanskih prometnic in sprehajalnih promenad so se torej zavlekla pozno v maj, zato so se gradbinci znašli pod časovnim pritiskom: »Marsikdo bi se čudil, zakaj taka naglica. Šelenburgova je prvič važna prometna žila, ki ne sme ostati dolgo časa zaprta, drugič pa se tudi mudi tramvaju v mestu, ker mora biti viška proga do konca maja gotova« (b. n. a. 1931č: 3).

Zlahka si predstavljamo čutno konstelacijo, ki je spremljala gradnjo tramvajске proge. Obsegala je vse od vonjav sveže impregniranih lesenih kock iz jelovine in raztopljene smole, s katero so zalivali tlak, do rožljanja železnih tračnic ter bliskanja, ko so jih varili skupaj, nazadnje pa tudi hrumenje nikoli prej uporabljenih delovnih strojev. Vse to se je bržkone dogajalo ob spremljavi začudenih pogledov in šelestu jezikov mimoidočih. Zdi se, da je intenzivno modernizacijo javne infrastrukture nasploh spremljalo tisto, kar je ob gradnji Tromostovja

časnik *Tedenske slike* poimenoval »zbirka nesmrtnega ljubljanskega firbca« (b. n. a. 1931a: 2).

Slika 3: Zbirka nesmrtnega ljubljanskega firbca leta 1931 opazuje gradnjo Tromostovja (Tedenske slike. Priloga Domovini, 23. 4. 1931)

Prav verjetno je bil eden izmed daljnoročnih namenov tako večletne prenove struge Ljubljanice kot tudi urejanja cestišč reguliranje specifičnih zaznav. Ti dogodki so za javnost predstavljali fascinacijo svojega časa. Pogledi so se ustavljali na gradbiščih, nosovi so duhali močne vonjave, zvoke novih in starih strojev se je slišalo že od daleč. Prav o radovednem opazovanju pozidave rečnega korita Ljubljanice in zaznavanju vonjav reke smo iz prve roke izvedeli od Franciške, ki se je tedaj na prav poseben način udeležila gradbenega spektakla. Kot poudarja Le Breton (2017: 144) so »[v]id, okus, dotik in sluh vsi oskrbovalci spomina, vendar poseduje vonj posebno evokatívno moč«. To se je potrdilo tudi v nadaljevanju sprehoda. V spomin se je Franciški vtisnila prav vonjalna krajina prenove rečne struge, ob kateri so kot otroci burili svojo domišljijo in vedrili v prostem času:

Otroci smo bili zelo veseli, ko se je Ljubljanica začela regulirati. [...] In seveda je bilo to eno mravljišče, struga je bila izpraznjena. Po tej strugi so se preganjale podgane, ki so prilezle iz raznih kloak in dotokov. Delavci so nakladali mulj v majhne vozičke, ki jih je majhen vlakec, majhna lokomotiva peljala na breg. Vse to je seveda bilo izredno zanimivo za nas otroke. Mi smo to opazovali. Včasih smo podgani tud kakšen košček žrtvovali in gledali, kako so se pretepele zanj, tako da nam je čas kar hitro mineval.

Takoj sem pohitel z vprašanjem, ali lahko podrobneje pojasni, kakšni zvoki in vonjave so še obdajali prenovo Ljubljanice. V zameno sem

»Kakšen pošasten razvoj je to bil!«:
modernizacija čutnega v Ljubljani
na začetku 20. stoletja

od sogovornice prejel odgovor, ki je sila skladen z uvodoma omenjeno reportažo o smrdljivi prenovi rečne struge in sobivanju domačinov z njo:

Tole niso bile lepe vonjave. Zato ker je iz kanalizacije še vedno minimalno teklo. In ta voda je zastajala. To je bila pravzaprav gnojšnica, ki je odgovarjajoče širila, zaudarjala. Samo otroci nismo bili kaj zelo, zelo občutljivi na te reči. Nekako smo to kar dobro prenašali.

Opisala je stanje pred cementiranjem struge: »Je že bila ena brežina, ampak ni bila zabetonirana [...], bila je travnata.« Spomnila se je tudi reganja žab: »Žabe so bile zelo prisotne. Tudi tu, iz Tivolija ven, to se je daleč slišalo žabe. Tole je potem upadlo, zelo.« Tudi v nadaljevanju smo ostali v podobnih vodah, stekel je namreč pogovor na temo kopanja v Ljubljani.

Pa zelo obiskovano je bilo to kopališče [na Špici], ker drugega tukaj nismo imeli. Dočim tale, bi rekla Moste, pa gor Bežigrad, to je pa vse hodilo na Savo. Ko smo stanovali na Kodeljevem, smo na Savo hodili. V Grubarjevem prekopu pa se ni dalo kopati oziroma nekateri so riskirali, ker je bila klavnica pa so te reči plavale ... čreva pa take.¹⁷ Nevarno je bilo zaradi antraksa. Me [s sestrami] smo včasih ušle se kopat, pa je bil oče zelo nejevoljen. Je rekel: »To je smrtno nevarno.«

Pripoved in olfaktorne razsežnosti čutnih spominov razkrivajo pomembne značilnosti občutkov, denimo njihovo odvisnost od letnih časov in drugih ritmov. Čez poletje so Ljubljani in njeno obnovo spremljale intenzivne vonjave, medtem ko se je jakost vonjav v drugih delih leta občutno zmanjšala. Spominjanje pa je nemalokrat razkrilo zaznave, ki so z rušenjem stavb sčasoma izginile iz mestnega okolja. Ena takih je bila zgradba na vogalu med Njegošovo in Zaloško cesto, kjer je Andrej Šarabon, gospodarstvenik in mecen, na začetku 20. stoletja upravljal špecerijsko trgovino na veliko in drobno (Šorn 1971). Stala pa je tik ob mitnici (glej sliko 4), kjer se danes bohoti večnadstropna garažna hiša. Frančiška je o njej pripovedovala vzneseno:

Pred bolnico, kjer je ta nova avtogaražna hiša, tam je bila velka trgovina. Šarabon se je pisala. In mi smo vsak mesec hodili v to trgovino po

17 Kot gre razbrati iz zapisa ravnatelja Mestne klavnice, je mesarska obrt prav tako postala predmet javnega moraliziranja vladajočega razreda. Produkcija mesa je ogrožala kvaliteto življenjskega prostora in javno higieno, zato je bila dejavnost z zakonom regulirana in potisnjena na rob mesta, na današnjo Mesarsko ulico. Ivan Pestotnik, ravnatelj klavnice, je denimo zapisal: »Pobijanje klavnih živali na poljubnih mestih je privedlo do zlorab, žalilo je čut prebivalstva in vplivalo zlasti na mladino demoralizirajoče« (Pestotnik 1934: 202, poudaril S. A.).

proviant za cel mesec. Ga je bilo kar veliko, ker nas je bilo sedemčlanska družina. No, in potem je on [prodajalec] zvil papir v tak ... škrtoc smo rekli, ne, škrtoc in je dajal bonbone, ki so bili na videz svileni. Bleščali so se, otip je bil kot svilen in poljnjeni so bili bodisi z marmelado ali pa s čokolado. No, in teh bonbonov nisem nikoli nikjer več videla, da jih izdelujejo. [...] Mi smo jim rekli kar svileni bonboni.

Ob njenih besedah se mi je porodilo vprašanje: kakšen neki je moral biti *svileni* bonbon pod zobmi, pod prsti? Prav takšno imaginativno vživljanje v sogovorkino spominjanje preteklih občutkov (Bajič 2020) je temeljna premisa antropologije čutov.

Slika 4: Razglednica trgovine Andreja Šarabona v Ljubljani (Wikimedia Commons, 1. 10. 2020)

SAXALOQUNTUR: »LJUBLJANA SE MODERNIZIRA«

Kot sem skušal prikazati skozi analizo Frančiškinega sprehoda po Ljubljani, nam čutnobiografska metoda v etnografskem raziskovanju čutnih krajin v sicer širšem asortimaju metod čutne etnografije lahko ponudi produktivno iztočnico za nadaljnje preučevanje odnosa med urbanim okoljem in čutno zaznavo. Pri prikazu čutne modernizacije Ljubljane se je za dobro komplementarno rešitev izkazalo preteklo delo preučevalcev in kronistov mestnega dogajanja, ki so se na takšen ali drugačen način lotevali vprašanj, kako je medvojni čas zaznamoval

»Kakšen pošasten razvoj je to bil!«:
modernizacija čutnega v Ljubljani
na začetku 20. stoletja

stvaritev nove čutne atmosfere v ljubljanski urbani krajini ter kako se je modernizacija Ljubljane »odražala« skozi čutno zaznavo. Nekateri so v svoji analizi izhajali iz krogov, bližje kulturni zgodovini čutov, drugi pa so o modernizaciji zaznavanja ter raznolikih čutnih vtisih z lakoničnostjo pisali v anekdotah in noticah. Skupno jim je, da niso spregledali sprememb v urbanem prostoru na začetku 20. stoletja, ki so se dotikale telesa, naj si bo to vprašanje bivanjske kulture, deodorizacije mestnega središča ali higienizacije ter estetizacije javnega prostora.

Slika 5: Zbirka nesmrtnega ljubljanskega firbca leta 1931 opazuje tlakovanje današnje Slovenske ceste (Tedske slike. Priloga Domovini, 27. 5. 1931)

A vrnimo se na začetek, k razmajanim stavbam in ruševinam, ki jih je za sabo pustil potresno-politični sunek leta 1895. Če si izposodim skovanko katastrofični kapitalizem (*disaster capitalism*), s katero Naomi Klein (2007) opisuje kapitalistično instrumentalizacijo naravnih nesreč in jih kritično obravnava kot vznemirljive tržne priložnosti za pljenje javne sfere, lahko popotresno Ljubljano mislimo skozi »katastrofični urbanizem«. S tem ne merim zgolj na naravne nesreče, na katere preži katastrofični kapitalizem, temveč tudi na to, da jih moramo jemati skupaj s tezo, da se presežki kapitala vedno reinvestirajo v profitabilna urbana območja z namenom ponovne akumulacije kapitala (Harvey 2008).

V nasprotju s »haussmannizacijo« sredi 19. stoletja, ki jo Harvey razume kot projekt, kako z urbanizacijo in prenovno Pariza

razvozlati problem presežka kapitala in brezposelnosti (prav tam; primerjaj Harvey 2006), pa popotresna obnova Ljubljane temelji na tistem, kar se prične z naravno nesrečo (seveda na trdni podlagi predhodnih interesnih sinergij med kapitalom in oblastjo) šele zares *vzpostavljati*. Načrtovanje, upravljanje ter skrb za mesto kot celovit življenjski prostor pristanejo v domeni vzpostavljajočega se urbanizma. Na presečišču urejanja mestnega prostora, mestne oblasti in kapitala se rodita higienizacija urbanega prostora in ideologija skrbstva za zdravje mestnega človeka (primerjaj Vigarello 1999), v novi ekološki zavesti pa se razkrivata v obliki modernizacije čutnega.¹⁸

Zanimivo bi bilo denimo podrobneje prikazati, kako je tedanji katastrofični »urbanizem« ne samo vložil presežke kapitala v nove stavbe in prazna ter izpraznjena področja mesta in s tem monopoliziral gradbeno dejavnost (Valenčič 1970), ampak tudi proizvedel prostor za profitabilne investicije v urbano okolje, ki je postalo podlaga za doživljanje modernizacije čutnega. V tem pogledu je Kranjski stavbni družbi¹⁹ pripadala pionirska vloga pri realizaciji monopolne rente. Monopolna renta, ki se je profitu in mezdi pridružila kot oblika akumulacije kapitala (glej Harvey 1974), je bila iztržek Kranjske stavbne družbe kot protagonista na polju med lokalno ekonomsko in politično konstelacijo z odločnim vplivom na zazidavo nekaterih zemljišč, denimo Vrtače. Hkrati je bilo to eno izmed redkih lokalnih gradbenih podjetij (če ne edino), ki si je privoščilo špekulativne gradnje (Valenčič 1970: 136), še posebej tam, kjer je lahko poblagovilo čutno krajino okoliša, namenjenega za pozidavo. Tako je okoliš Vrtače, tj. gradbenih zemljišč v lasti Kranjske stavbne družbe, sčasoma postal eden izmed najuglednejših mestnih predelov, pozidanih z vilami in stanovanjskimi hišami, ki so bile prvenstveno namenjene najemništvu. Precedens Kranjske stavbne družbe moramo misliti tudi z ozirom na današnji čas, saj nas posodobljena oblika modernizacije in poblagovljenja čutnega nemara še vedno spremlja v urbanem prostoru (primerjaj Abram in Bajič *v tisku*). Če opisan primer predstavlja zametek rušenja razmerja

18 Preplet socialne medicine, estetike in ekologije se sicer vrši tudi na ravni države kot take. Kakor pokaže Remec (2012), sta se socialna medicina in higiena dolgega 19. stoletja posvečali vprašanjem sanitete in morale, kajti vzdržljivega delavca in vojaka je bilo moč doseči le z izboljšanjem zdravja celotne družbe: »Skrb za narodno zdravje kot dolžnost vsakega državljana je bila močno povezana tudi z vse bolj očitno militarizacijo družbe. Dokončno se je uveljavila ideja, da bolj kot so zdravi in krepki državljani, bolj močna je država, tem hitrejši je napredek na vseh poljih in tem manj se ji je treba bati sovražnikov« (Remec 2012: 76).

19 Družba je bila ustanovljena leta 1873 z združitvijo večjega števila kapitalistov iz Ljubljane, čeprav je bil daleč največji delež kapitala nemškega izvora (Valenčič 1961: 141–142).

med produkcijo abstraktnega in čutnega prostora,²⁰ se produkcija sodbnega urbanega prostora bržkone kaže ravno kot produkcija abstraktno-čutnega prostora.

CITIRANE REFERENCE

- ABRAM, SANDI IN BLAŽ BAJIČ v tisku '»Perception *Against*«: Reflecting Sensory, Walking and Atmospheric Turns Ethnographically.' *Etnološka tribina*.
- BAJIČ, BLAŽ 2017 'Staro za novo.' *Glasnik SED* 57 (3-4): 33–37.
- BAJIČ, BLAŽ 2020 'Nose-talgia, or, Olfactory Remembering of the Past and the Present in a City in Change.' *Ethnologia Balkanica: Journal for Southeast European Anthropology* 22: 61–75.
- BAJIČ, BLAŽ IN SANDI ABRAM 2019 'Čutnobiografski sprehodi: Med antropologijo čutov in antropologijo digitalnih tehnologij.' *Glasnik SED* 59(1): 27–38.
- BASKAR, BOJAN 2015 'Njogoš na Jadranu: kaj imata črnogorski nacionalni pesnik in njegovo »gorsko zatočišče« opraviti z Mediteranom?' *Glasnik SED* 56(1-2): 14–26.
- BENEVOLO, LEONARDO 2004 *Mesto v zgodovini Evrope*. Ljubljana: *cf.
- BRATE, TADEJ 1990 *Ljubljanski tramvaj: 1901–1958*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, IVAN 1910 *Bela krizantema*. Ljubljana: L. Schwentner.
- CORBIN, ALAIN 2019 'Urban Sensations: The Shifting Sensescape of the City.' V: *A Cultural History of the Senses in the Age of Empire*, Volume 5. Constance Clasen, ur. London: Bloomsbury Academic. Str. 47–68.
- CSORDAS, THOMAS J. 1999 'The Body's Career in Anthropology.' V: *Anthropological Theory Today*. Henrietta L. Moore, ur. Cambridge: Polity Press. Str. 172–205.
- ČRNIVEC, ŽIVKA 1975 *Kulturna podoba marginalne družbe na območju mesta Ljubljane: (študija naselja Tomačevo 55)*. Ljubljana: Mestni svet ZS: Komite MK ZKS.
- HERITAGE 2020 'Ljubljana – Vila Levstikova 18.' Spletni vir: <http://www.heritage.si/cont/Digital.aspx?ID=MKS_004_07010_29781_GBLPIBVKBSKFQ-HECYWDICYJXGWRDSN>, 1. 10. 2020.
- ELIAS, NORBERT 2000 *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Revidirana izdaja. Oxford: Blackwell.

20 Lefebvre (2013) je razumel abstraktni prostor kot prevladujočo obliko poglobljenja prostora v kapitalizmu; zanj je to prostor, ki se ga »bere« skozi reprezentacije in je med drugim zvezan z državo, tehnokracijo in patriarhatom. Kot nasproten abstraktnemu se mu je razodeval čutni prostor (fr. *l'espace sensoriel-sensuel*; angl. *sensory-sensual space*) kot oblika zaznanega, emancipatornega prostora, ki uhaja poglobljenju, saj se osredinja na telo in telesno zaznavo (Lefebvre 2004, 2013).

- FOUCAULT, MICHEL 2009 *Rojstvo klinike*. Ljubljana: Študentska založba.
- HARVEY, DAVID 1974 'Class-Monopoly Rent, Finance Capital and the Urban Revolution.' *Regional Studies* 8(3-4): 239–255.
- HARVEY, DAVID 2006 'The Political Economy of Public Space.' V: *The Politics of Public Space*. Setha Low in Neil Smith, ur. London in New York: Routledge. Str. 17–34.
- HARVEY, DAVID 2008 'The Right to the City.' *New Left Review* 5: 23–40.
- HOWES, DAVID IN CONSTANCE CLASSEN 2014 *Ways of Sensing: Understanding the Senses in Society*. London in New York: Routledge.
- HRIBAR, IVAN 1928 *Moji spomini. I. del. Od 1853. do 1910. leta*. Ljubljana: Merkur.
- JÄRVILUOMA, HELMI 2015 *Sensory Transformations and Transgenerational Environmental Relationships in Europe, 1950–2020*. SENSOTRA Research Plan B2. ERC-ADG – Advanced Grant.
- JÄRVILUOMA, HELMI 2016 'Art and Science of Sensory Memory Walking.' V: *The Routledge Companion to Sounding Art*. Marcel Cobussen, Vincent Meelberg in Barry Truax, ur. London in New York: Routledge. Str. 191–204.
- JERMAN, KATJA 2003 *Promenada v Ljubljani*. Ljubljana: Viharnik.
- KENNY, NICOLAS 2014 *The Feel of the City: Experiences of Urban Transformation*. Toronto, Buffalo in London: University of Toronto Press.
- KLEIN, NAOMI 2007 *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Metropolitan Books.
- KOS, JANEZ 1981 'Oris poglobitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850–1941.' *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 29(2): 159–166.
- KREMENŠEK, SLAVKO 1980 *Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšje dobe*. Ljubljana: PZE za etnologijo Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja.
- LE BRETON, DAVID 2017 *Sensing the World: An Anthropology of the Senses*. London: Bloomsbury Academic.
- LEFEBVRE, HENRI 2004 *Rhythmanalysis: Space, Time, and Everyday Life*. London in New York: Continuum.
- LEFEBVRE, HENRI 2013 *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- LIKIČ, MILAN 1997 'Pijanci, pijanke in druge ljubljanske slike v Hribarjevi dobi.' *Kronika* 45(1-2): 126–138.
- LORENČIČ, ALEKSANDER IN JOŽE PRINČIČ 2018 *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino.
- MAKAROVIČ, GORAZD 1995 *Slovinci in čas: Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina.
- MICHAEL, MIKE 2000 'These Boots Are Made for Walking ...: Mundane Technology, the Body and Human-Environment Relations.' *Body & Society* 6(3-4): 107–126.
- OGRIN, GUSTAV 1935 'Ljubljana pred in po potresu.' *Kronika slovenskih mest* 2(1): 130–133.

»Kakšen pošasten razvoj je to bil!«:
modernizacija čutnega v Ljubljani
na začetku 20. stoletja

- ORWELL, GEORGE 2013 *Pot v Wigan*. Ljubljana: Študentska založba.
- PESTOTNIK, IVAN 1934 'Mestna klavnica ljubljanska in njen razvoj.' *Kronika slovenskih mest* 1(3): 202–205.
- PETRIČ, KAREL 1934 'Higiena mesta Ljubljane.' *Kronika slovenskih mest* 1(2): 128–132.
- PIRKOVIČ, JELKA 2016 'Ljubljana – provincialno mesto Avstro-Ogrske monarhije.' V: *Fabianijeva Ljubljana*. Mihelič, Breda, Jelka Pirkovič in Gojko Zupan. Ljubljana: Mestna občina. Str. 10–31.
- PORTEOUS, DOUGLAS 1985 'Smellscape.' *Progress in Physical Geography: Earth and Environment* 9(3): 356–378.
- RAVNIK, MOJCA 1981 *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- REMEC, META 2012 '»Pitje in kajenje krajša ti življenje«: Tobak ter drugi užitek in razvade v dobi meščanstva.' V: *Pomislil na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Andrej Studen, ur. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Str. 71–98.
- REMEC, META 2016 *Bakh, tobak in Venera: grebi in skušnjave v dolgem 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- STUDEN, ANDREJ 1990 'Nekaj drobtinic o vili v Šubičevi ulici 10 (o njenem nastanku, strukturi in prvih lastnikih).' *Borec: Revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 42(1): 144–151.
- STUDEN, ANDREJ 1991 'Stanovanjska kultura nekaterih ljubljanskih ulic 1910.' *Zgodovinski časopis* 45(2): 239–257.
- STUDEN, ANDREJ 1993a *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv.
- STUDEN, ANDREJ 1993b 'Zapis o bivanjskih razmerah nemških in slovenskih višjih meščanskih slojev v Ljubljani na začetku stoletja (primer naselja vil v kapucinskem predmestju v Ljubljani).' *Zgodovinski časopis* 3: 421–424.
- STUDEN, ANDREJ 2010 'Ko zabolijo nosnice: razmišljanje o straniščih in smradu v dolgem 19. stoletju.' *Ekonomski i ekohistorija: Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 6(6): 173–186.
- ŠORN, JOŽE 2013 'Šarabon, Andrej (1860–1941).' *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- VALENCIČ, VLADO 1961 'Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa l. 1895.' *Kronika* 9(3): 135–144.
- VALENCIČ, VLADO 1970 'Ljubljansko stavbeništvo od srede 19. do začetka 20. stoletja.' *Kronika* 18(3): 135–146.
- VALENCIČ, VLADO IN REZKA TRAVEN 1980 *Ljubljanske ulice*. Ljubljana: Geodetska uprava Skupščine mesta Ljubljane.
- VIGARELLO, GEORGES 1999 *Čisto in umazano: Telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: *cf.
- VOGELNIK, ADOLF 1938 'Stanovanjske razmere v delavskih kolonijah na področju mesta Ljubljane.' *Kronika slovenskih mest* 5(1): 119–124.

ŽIDOV, NENA 1994 *Ljubljanski živilski trg: Odsev prostora in časa (1920–1940)*. Ljubljana: Viharnik.

ZUPANIČ SLAVEC, ZVONKA IN KSENIJA SLAVEC 2011 'Dr. Karel Petrič (1900–1944), eden pionirjev slovenskega javnega zdravstva: Ob 110-letnici rojstva.' *Isis: Glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 20(2): 70–75.

ČASOPISNI VIRI

- B. N. A. 1931a 'Brez naslova.' *Tedenske slike: Priloga Domovini*, 23. 4. 1931. Spletni vir: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-006N9A96>>, 1. 10. 2020.
- B. N. A. 1931b 'Ljubljana.' *Slovenec: Političen list za slovenski narod*, 22. 5. 1931. Spletni vir: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-VTSK1AGX>>, 1. 10. 2020.
- B. N. A. 1931c 'Oranje betona v Selenburgovi ulici.' *Tedenske slike: Priloga Domovini*, 30. 4. 1931. Spletni vir: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-8ZZDIRI5>>, 1. 10. 2020.
- B. N. A. 1931č 'Šelenburgova buči.' *Slovenec: Političen list za slovenski narod*, 24. 4. 1931. Spletni vir: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-GPV7HUSW>>, 1. 10. 2020.
- B. N. A. 1933 'Ljubljana in njene zanimivosti.' *Jutro: Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, 21. 9. 1933. Spletni vir: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LTD4EITH>>, 1. 10. 2020.

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zgodnjo industrializacijo in modernizacijo Ljubljane na začetku 20. stoletja skozi prizmo čutnih sprememb. Besedilo pokaže, kako so razcvet industrijskih obratov, uvedba novih transportnih sredstev in prenova javne infrastrukture prispevali k preobrazbi okusov, vonjav, načinov gibanja in zvokov. Analiza čutnih sprememb na primerih bivanjske kulture, deodorizacije mestnega središča, higienizacije in estetizacije javnega prostora se napaja v etnografskem gradivu, pridobljenem s pomočjo metode čutnobiografskih sprehodov, ter se dopolnjuje s sekundarnim, arhivskim gradivom.

Ključne besede: industrializacija, modernizacija čutnega, Ljubljana, etnografija, čutnobiografski sprehodi, čutne spremembe

O AVTORJU

Sandi Abram, asistent, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (FF, UL); Šola za humanistiko (Univerza Vzhodne Finske, Joensuu), sandi.abram@ff.uni-lj.si

»Kakšen pošasten razvoj je to bil!«:
modernizacija čutnega v Ljubljani
na začetku 20. stoletja